

АМАЗОНКИ ТА «АМАЗОНСТВО» В КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СТЕПОВОГО СОЦІУМУ (XIX – перша третина XX століття)

Олександр Кривоший

УДК 396.1(477.1)“18/19”

Уперше у вітчизняній історіографії автор простежує еволюцію історичних поглядів на амазонок і «амазонство» в дискурсах вітчизняних істориків та колективній пам'яті пересічних людей південноукраїнського степового соціуму XIX – першої третини XX ст. й розглядає трансформацію авторських сюжетів про воєнну повсякденність жінок в залежності від історичних обставин.

Ключові слова: Південна Україна, амазонки, українська фольклорна традиція, «народне життя», колективна пам'ять, воєнна повсякденність жінок, наукова творчість М. Костомарова, Й. Ролле, О. Левицького, А. Скальковського, Д. Яворницького, Н. Мірзи-Авакянц, жінка-воїниця.

For the first time in the native historiography, the author traces a historical evolution of views on the Amazons and «Amazonism» in collective memory of Southern Ukrainian steppe society's ordinary people of the XIXth till the early XXth centuries. The author also examines the transformation of plots about the everyday life of women in wartime depending on the historical circumstances.

Keywords: Southern Ukraine, oral folklore tradition, «folklife», collective memory, everyday life of women in wartime, scientific work of I. Rolle, O. Levytskyi, A. Skalkovskiy, D. Yavornytskyi, woman-warrior.

Спроби осмислення комплексу подій, пов'язаних із появою на берегах озера Меотиди (Азовське море) та річки Борисфен (Дніпро) воєвничих жінок, названих європейськими істориками амазонками¹, започатковуються майже по їхніх слідах.

Уже давньогрецький історик і географ Геродот, що жив близько 484–425 років до н. е., на сторінках своєї «Історії» написав про те, що «у битві на річці Тармонті в Малій Азії елліни перемогли амазонок, захопили частину їхнього війська в полон і повезли жінок на трьох кораблях до себе на батьківщину. Однак у відкритому морі амазонки напали на греків, перебили їх і захопили кораблі. Не вміючи управляти ними й орієнтуватися у відкритому морі, жінки-воїниці² не змогли повернутися додому: вітер заніс кораблі аж до берегів Меотиди. Амазонки зійшли на берег, у степи. Там вони побачили табун коней і захопили його. На цих конях амазонки почали грабувати Скіфську землю і... творити повсякденну історію жінок України воєнної епохи...³

Дещо згодом амазонки й молоді скіфи почали жити разом... Так на схід від Азовського моря (Меотидське озеро) з'явилося плем'я савроматів, породжене цими воєвничими жінками... Унаслідок такого походження «сарматські жінки... дотримуються давніх звичаїв [курсив автора. — О. К.], часто їздять верхи на полювання разом зі своїми чоловіками, а іноді наодинці; приймають участь у війні, носять той же одяг, що й чоловіки...» [17, с. 33–62]. Отже, ознайомлений з «давніми звичаями» племені савроматів Геродот був переконаний, що сармати з'явилися на світ від шлюбів скіфів з амазонками і що сарматські жінки продовжують спосіб життя (традиції)⁴ амазонок. Сармати — це загальна назва споріднених зі скіфами кочових іраномовних племен скотарів, що вживалася еллінськими та римськими істориками... У савроматів усі чоловіки й багато молодих жінок були воїнами. Частина воєвничого сарматського населення з часом влилася в степове праслов'янське середовище. Розповідь Геродота про амазонок у Скіфії поступово ста-

ла канонічною і на багато століть наперед закріпила за степами Північного Причорномор'я та Степового Подніпров'я славу місцезнаходження легендарних жінок-воївниць.

Хоча існували й інші версії стосовно місця проживання амазонок — Кавказ, Мала Азія та Північна Африка, проте основну увагу слід звернути саме на Північне Причорномор'я, побережжя української частини Приазов'я, оскільки давні греки найвільніше могли там бувати і спостерігати за побутом та повсякденним життям народів, що населяли ці землі. Інший давньогрецький учений V—IV ст. до н. е. Гіппократ у своєму відомому творі «Про повітря, воду і місцевість» також наголошував на тому, що савроматські жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидючи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата, а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселяються жити з чоловіками не раніш як принесуть звичайні жертви. Та, що вийде заміж, перестає їздити верхи, поки прийде потреба поголовно виступати в похід [78, с. 13].

Матерями войовничих скіфів називав степових амазонок і Гелланік Мітіленський, що жив у 486—395 роках до н. е. [16, с. 167]. Це один ранній автор, Діодор Сицилійський, ніби підсумовуючи висновки своїх попередників, зазначав, що «у цих народів жінки, як і чоловіки, залучаються до війни й ніскільки не поступаються їм у хоробрості, тому багато великих подвигів було звершено славними жінками не тільки в Скіфії, але і в сусідніх з нею землях» [47, с. 310]. Отже, скіфських жінок-воївниць за потреби брали до війська поряд із чоловіками. Їхнім озброєнням були луки і стріли, рідше — списи, мечі, ще рідше — захисний обладунок [76, с. 4—13]. У V — першій половині IV ст. до н. е. з жінок-воївниць могли складатися особливі легкоозброєні загони, кількість яких становила близько 25 % від загальної кількості скіфського війська [76, с. 13—16].

Утім, і військові традиції амазонок, і «амазонство»⁵ ще й досі перебувають на маргінесі

як військово-історичних досліджень, так і студій з історії жінок України⁶. Під тиском різновекторних ідеологій та історіографічних традицій сусідів України⁷ вітчизняні дослідники практично виштовхнули за межі суспільного, а отже, і за межі історичного, воєнну повсякденність⁸ жінок, які населяли українські землі в VII ст. до н. е. — XVIII ст. н. е. Це можна зрозуміти лише виходячи з того, що вивчення історії — соціальна діяльність, підпорядкована тенденціям часу і місця [73, с. 13].

Викладене вище переконливо свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики, пов'язаної з появою в культурному просторі південноукраїнських степів амазонок і «амазонства» [воєнної традиції жінок. — О. К.], має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим паче, що ця тема містить ряд дискусійних питань, які потребують кардинального переосмислення.

Заявлена в назві нашої статті проблематика зумовлює не лише вибір предмета дослідження — специфіку присутності / несутності в колективній пам'яті південноукраїнського степового соціуму сюжетів про амазонок і «амазонство» — військові традиції жінок пізніших часів, але й визначає місце (обмежену берегами озера Меотида та річки Борисфен територію, на якій, за свідченнями давньогрецьких істориків, у VII—II ст. до н. е. проживали громади войовничих жінок) та її хронологічні рамки, які охоплюють період з XIX по першу третину XX ст.

Нижня хронологічна межа пов'язана з початком активної роботи збирачів народної пам'яті — регіональних істориків-краєзнавців, етнологів, фольклористів Півдня України (накопичення фольклорного матеріалу та перехід до його наукового осмислення — 50—70-і роки XIX ст.) [28, с. 5]. Інформація про активну присутність жіночої складової у традиціях войовничого південноукраїнського степового соціуму була зафіксована ще на початку XIX ст. [52, с. 89] архієпископом Гавриїлом (Розановим). Архієпископ Кате-

ринославський, Херсонський і Таврійський Гавриїл (1781—1858) [29, с. 17—20] записав спогади колишнього запорожця Микити Леонтійовича Коржа⁹ (1731—1835), у яких тилове повсякдення українських жінок постало як знаковий символ запорозького козацького життєустрою. У контексті розповіді про тилову повсякденність козаків-запорожців Микита Корж описав звичай, за яким лише жінка могла зберегти життя засудженому на смерть козакові, якщо відважувалася вийти за нього заміж [75, с. 24]. Саме архієпископ Гавриїл, поруч з Ізмаїлом Срезневським (1812—1880) [29, с. 14—17] та Аполлоном Скальковським (1808—1898) [29, с. 20—23] поклав початок історико-етнологічним дослідженням колективної пам'яті¹⁰ мешканців регіону [25, с. 13—19], на території якого в давні часи нібито проживали войовничі степові жінки.

Верхньою хронологічною межею визначимо 20-і роки XX ст., коли на Півдні України (зусиллями більшовицької влади) почала консервуватися мислительна парадигма кінця XIX ст. з поправкою на «марксизм-ленінізм».

Об'єктом дослідження став комплекс усних історичних джерел (легенди, перекази, історичні пісні), записаних в XIX — першій третині XX ст. між береговою лінією Азовського моря, з одного боку, та лівим берегом Дніпра — з другого. У межах аналізу виокремлено дві базові проблеми: методологічну й концептуальну. Методологічна полягає в неусталеності понятійно-категоріального апарату та тих утрудненнях, з якими пов'язане надто пряме перенесення пояснювальних схем предметних методологій, запропонованих різними пам'ятоорієнтованими секторами суміжних з історією дисциплін [33, с. 162]. Концептуальна пов'язана зі спробою сепарувати зміни парадигмальних підходів щодо ідентифікації та осмислення історичних подій і явищ, які відбулися в українських землях у VII ст. до н. е. — XVIII ст. н. е., виявити відповідну зміну акцентів стосовно минулого (колективна пам'ять) в умовах трансформації українського суспільства.

В основі пропонованої розвідки — європейська концепція «народного життя» (Volkskunde), яка передбачає реконструкцію щоденного життя людей на матеріалах досліджень регіональних істориків-краєзнавців, фольклористів, антропологів та географів [84, с. 37]. Американський фольклорист та антрополог Дон Йодер (Don Yoder) свого часу зауважив, що згаданий вище підхід передбачає «повне залучення всього наявного наукового потенціалу для дослідження народного життя і культури як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні» [84, с. 25]. Дослідник наголошує на «традиційному характері» народної культури, адже ця культура заснована на традиціях і передається завдяки існуванню певних традицій (наприклад, усної фольклорної) [79, с. 17]. Поділяючи загалом переконання Д. Йодера, зазначимо, що вироблена соціумом традиція (скажімо, фольклорна традиція зображення образу жінки-воївниці), як правило, є беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Саме через традицію (її наявність) можна вписатися в конкретний історичний період, знайти своє місце в соціумі, а отже, — легітимізуватися [42, с. 22].

Застосування концепції «народного життя», на думку Д. Йодера, сприяє «демократизації історії», адже головний наголос у дослідженнях змінюється з політично домінуючої меншості, діяльність і погляди якої відбиваються у виданих нею законах та різних адміністративних документах, на «підлеглу, менш відому більшість» [84, с. 47]. Відтак авторське конструювання пропонованої розвідки вибудовуватиметься на твердженні Д. Йодера про те, що «культура заснована на традиціях і передається завдяки існуванню певних традицій» та припущенні автора про те, що елементи, які одного разу потрапили в кров і ество народу, хай навіть у дуже давні часи, ніколи не зникають безслідно.

Починаючи аналіз джерельного матеріалу, візьмемо до уваги той факт, що буденні структури життя пересічних жінок, які проживали

в нинішніх межах південноукраїнського степу в VII ст. до н. е. — XVIII ст. н. е., їх своєрідний ментальний і психологічний склад, щоденні практики окремих ординарних жінок або їх груп, носіїв повсякденних інтересів практично не були в центрі уваги вітчизняних дослідників. А тому із багатьох дослідницьких методів та методик, вироблених сучасною історичною наукою для «історії повсякденності»¹¹, «усної історії»¹², «жіночої історії»¹³ та «воєнно-історичної антропології»¹⁴ для нашого дослідження ми обрали агрегативний метод, який дозволяє збирати окремі факти для складання загальної картини події чи явища, і казуальний, котрий дає можливість детального розгляду унікальних і нетипових явищ, що спричинили зміни в соціальній психології та суспільній свідомості групи чи груп людей. Корисним буде і вироблений школою Анналів етноісторичний підхід, який дає змогу бути уважнішим насамперед до деталей повсякденного життя «маленьких людей».

Шукаючи «сліди» воєнної повсякденності жінок VII ст. до н. е. — XVIII ст. н. е., будемо збирати, «критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення» [24, с. 10] про буденні структури життя людей тієї епохи, їх своєрідний ментальний і психологічний склад та про особливий досвід участі жінок у війнах, революціях, локальних збройних конфліктах означеного періоду та реаліях, що їх супроводжували — розквартируванні військ, військових заготовках, військово-санітарній діяльності, забезпеченні повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і т. ін. [38, с. 141].

Відтак спрямуємо дослідницьку увагу на легенди, перекази та історичні пісні, які були записані істориками-краєзнавцями й фольклористами в межах Північного Приазов'я й колишнього Запорозжя, історико-географічної області, яка тривалий час була тісно пов'язана з утвердженням на історичній арені воєничої чоловічої спільноти — козацтва. Відображення дійсності в цьому типі історичних джерел, поза всяким сумнівом, має характер

художнього осмислення дійсності (у писемних джерелах ця риса трапляється лише в художніх творах). Проте фольклор за своє багатівкове існування виробив досить стійку систему художніх образів, які своєрідно й неповторно відображають реальне життя. У цій системі, окрім інформаційної, на думку сучасного російського історика Лева Пушкарьова, закладена ще й «емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, аніж точні фактичні дані» [64, с. 61]. Основним змістом більшості історичних пісень [5, с. 75] і переказів є описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності (цілком вірогідних) історичних подій [1, с. 11–12], які привертали увагу й відображалися у свідомості окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам'яті, індивідів. Зважаючи на той факт, що традиція з часом відсіяла більшість другорядних (для свідомості реципієнтів, котрі знаходилися в інших часових координатах) деталей і наповнила перекази новим ідеологічним навантаженням, призначення цього виду народної прози залишилося незмінним — відбивати уявлення народу про своє історичне минуле в усній формі. Слушним (у цьому контексті) видається твердження сучасної української дослідниці Людмили Іванікової про те, що «усна історія нерідко дає багатий деталями матеріал про ті події, які не зафіксовані в офіційних даних» [29, с. 89]. За спостереженням автора, перекази, думи та історичні пісні детальніше й головне — правдивіше змальовують психологічний стан та реалії повсякденного життя людей і доквілля, аніж заформалізовані, політично та релігійно заангажовані архівні джерела.

Отже, маємо підстави наголосити на тому, що для пошуку «слідів» воєнної повсякденності жінок у культурних практиках воєничого степового соціуму використання усних (фольклорних) історичних джерел є цілком виправданим. Маємо переконання, що вони (усні історичні джерела) через відображення сценаріїв повсякденного життя в умовах воєн-

них дій (фронт і тил), емоційних реакцій людей на ті чи інші життєві обставини дадуть змогу «побачити» спосіб життя суспільства в умовах воєн, зміни в настроях та буденних діях жителів конкретної місцевості й регіону в цілому [38, с. 141–142]. Аналізуючи легенди, перекази та історичні пісні, матимемо перед собою домінуючу суспільну (народну — «підлеглої, менш відомої більшості») низку цінностей, що були характерні насамперед для XIX — першої третини XX ст. й у світлі яких і повинна постати непринадність [60, с. 368] / принадність (сильна жінка: воєвниця, політик, магнатка) [40, с. 128–136] становища жінки, побаченого крізь призму чоловічих уявлень про благо. Виявлені в процесі евристичного пошуку усні історичні джерела згрупуємо за належністю відображених у них подій до фронтвої повсякденності — самі війни, революції та локальні збройні конфлікти та тилової — реалії, що ці війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували.

У легенді під назвою «Дівоча слобода», записаній наприкінці XIX ст. в місті Мелітополі краєзнавцем П. Дзяковичем зі слів останніх кочівників-ногайців [55, с. 49], розповідається про місцезнаходження [«урочище Киз-Яр», де Киз — дівчина, яр — глибока балка. — О. К.] та повсякденність орди жінок-воєвниць. «Це були хоробрі жінки. Вони чудово рубалися і стріляли з луків у бою, їздили верхи на конях, дуже часто перемагали і брали в полон чоловіків. Керувала цими жінками-воєвницями і водила їх на війну цариця великої краси» [21, с. 21]. «Узятих у полон мужчин цариця розподіляла своїм одноплемінницям-воїнам, але життя цих чоловіків було незавидним. Вони повинні були виконувати найважчі чорні роботи, а якщо жінка-воїн залишалася незадоволеною своїм чоловіком, то його без церемоній убивали, вона серед нових полонених обирала собі іншого. З дітей, що народжувалися, залишали жити тільки дівчат і навчали їх військової справі. Вони росли мужніми й красивими на просторах безкрайніх степів. А хлопчиків убивали відразу після появи на світ.

Так існувало це жорстоке царство жінок-воїнів, доки в одній із війн красуню-царицю не взяла в полон чоловіча орда...» [21, с. 21–22]. Цікаво, що саме в цій місцевості (Кизиярська балка) в 1948 році робітники силікатного заводу, за свідченням історика і краєзнавця Б. Михайлова, випадково знайшли поховання жінки-воєвниці [55, с. 50]. «Перед землекопами відкрилася казкова картина: в могилі лежала цариця гуннів, на голові якої знаходилася золота діадема (корона), а на грудях і ногах виблискували дорогоцінні і напівдорогоцінні камені в золотій оправі. Поряд з нею — меч, котел, дзеркало і кінське сідло, оббите золотом» [55, с. 50]. Отже, маємо підстави говорити про достатньо правдиве відображення¹⁵ (віддалене в просторі й часі респондентом) реалій воєнної повсякденності «орди» жінок-воєвниць.

Перекидаючи місток до групи джерел, які містять інформацію про воєнну повсякденність жінок пізніших епох, матимемо на увазі той факт, що в традиціях етносів, які приходили в південноукраїнські степи після скіфів, «амазонство» — традиції воєнного активізму жінок, отримало продовження. Очевидно, мінливий ритм існування в Степу, де людина щохвилини мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону і порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу¹⁶.

Половці, котрі прийшли після скіфів і сарматів, залишили в південноукраїнських степах не лише багато кам'яних жіночих скульптур — «кам'яних баб» [74, с. 124], часто зі зброєю, але й перекази про воєнні традиції половецьких жінок, більшість яких, за спостереженнями європейських мандрівників Рубрука і Плано Карпіні, спритно скакала верхи на конях і добре володіла зброєю [63, с. 100–101]. Походи на Русь, Візантію та постійний захист кочовищ потребували максимальної напруги військових сил. Тому природно, що в цьому воєнізованому соціумі почали з'являтися жінки-богатирки.

Давньоруські [правобережні. — О. К.] билини теж не обходять увагою традицій войовничих жінок-богатирок. У билинного богатира Святогора, прообразом котрого був князь Святослав Завойовник, наприклад, була дружина «полениця» — жінка-воїн, «богатицького роду, воїнству навчена» [13, с. 196], яка часто супроводжувала його у військових походах. Дружина сотника Ставра Годиневича Катерина Іванівна в борецькому поєдинку перемагала кращих богатирів князя Володимира, а його самого — у стрільбі з лука та гри в шахи [32, с. 203].

Народною уявою створено героїчні образи руських жінок-богатирок — «полениці» Настасії Микулични — дружини богатира Добрині та Настасії-королівни — дружини богатира Дуная. Та й саме слово «полениця» несе в собі, на наш погляд, смислове навантаження, пов'язане з участю жінки у воєнних діях. «Полениця» — це та жінка, що виходить в «поле» воювати — бере участь у військових походах [13, с. 196], захищає, оберігає (бреги, обреги, обереги, берегині) свою землю, свій народ, рідний дім від нападників.

У давньоруських билинах є вказівки й на те, що в підпорядкуванні жінок-княгинь часто були великі військові загони. «Гой, еси, Іван Годиневич! Візьми ти у мене, князя, сто чоловік могутніх руських богатирів; у княгині ти бери інші сто!» Підтвердження цьому знаходимо у скандинавській сазі про Олафа, сина Тріггвієвого. Вона подає звістку про те, що «у русів жінки князівські утримували половину дружини і отримували з казни гроші для її утримання» [18, с. 343].

На межі XV—XVI ст. в хроніки, світську літературу та інші культурні практики Речі Посполитої проникає закорінений в ідеологему про особливу природу сарматських жінок образ сильної, мало обмеженої в особистих правах жінки-шляхтянки — володарки фортеці і захисниці степових кордонів польсько-литовської держави [85, с. 61]. У тогочасній польській літературі, зі слів американської дослідниці Лінн Любамірські (Lynn Lubamersky),

навіть складається окремий літературний жанр, у якому «надзвичайні жінки, які ведуть себе, як чоловіки» [53, с. 34], прославляються (а не висміюються, як то було зазвичай у більшості країн Європи) та втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги. Виявлені нами фольклорні джерела (зафіксовані в межах колишнього Запорожжя в XIX — на початку XX ст.) також подають інформацію про амазонок та «амазонство» — воєнну активність жінок, що повністю спростовує висновок американської професорки Л. Любамірські про те, що образ войовничої жінки, захисниці східних степових кордонів Речі Посполитої склався виключно в польській культурній традиції [53, с. 33–34].

У переказі «Могила Настина» (в інших варіантах — «Могила Насті»), записаному Д. Яворницьким у другій половині XIX ст. в с. Котівці на Катеринославщині (нині — Дніпропетровська обл.) від С. Сатани [66, с. 252], фіксується інформація про «амазонство» — воєнну повсякденність відважної жінки-войовниці на ймення Настя.

Ця Настя носила шаблю, шаровари, шапку і «держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка» [66, с. 204]. Відвага, сила й хоробрість цієї жінки, очевидно, були такими великими, а її дії як ватажка такими вправними, що козаки навіть не здогадувалися, що ними керує «отаманша». Архетип ¹⁷ жінки-войовниці в цьому разі включає в себе доволі розповсюджену на українських землях традицію перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т. ін. — візуальна репрезентація «амазонства» — «очоловічення», з набуттям традиційних зовнішніх ознак воїна жінками-войовницями. Інформацію про подібні до описаного випадки подають як усні, так і писемні джерела ранньомодерної доби. Італійський хроніст XVI ст. О. Гваньїні, наприклад, описуючи події 1524 року на Поділлі, відзначив, що серед загиблих захисників замку Прухнік було зна-

йдено й «тіла жінок, переодягнених у чоловічий одяг [курсив автора. — О. К.]. Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови [курсив автора. — О. К.]» [20, с. 11].

Записаний краєзнавцем А. Ковальовим на Дніпропетровщині (у межах колишніх Запорозьких Вольностей) переказ розповідає про безпосередню участь жінок у бойових діях козацьких підрозділів. У повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) активну участь брала дружина козацького сотника Семена Мотори — Варвара [61, с. 104–105]. Особливо відзначилася вона під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин нібито доручив Варварі Моторі стріляти в особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши до неї шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли.

За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом «особливого зла» з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів і вельмож. Перебіжчик реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. «Потоцький нібито наказав відкривати гарматний вогонь по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях. Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер», серед них, за переказом, загинула і Варвара Мотора [61, с. 105].

Інформацію про «амазонство» жінок України ранньомодерної доби подають також фольклорні джерела, записані й поза межами Нижньої Наддніпрянщини [65, 34]. Особливо в цьому контексті виділяється історичний переказ про войовничих жінок з міста-фортеці Буші. Коли переважна більшість чоловіків захисників фортеці загинула, жінки та дівчата продовжували чинити опір регулярним частинам польського війська, аж доки дружина бушанського сотника Звисного Олена не підпала пороховий лъох... [65, с. 23–30]. Історичні джерела свідчать про те, що в козацьких таборах часто перебувала значна кількість жінок, які супроводжували козацькі загони в походах. Це, як правило, були «білоголові» — дружини козацької старшини та заможних

козаків, «дівки-бранки», куховарки, «ворожки-чарівниці», оточені гуртами помічників, які, за необхідності, виконували різноманітні функції: від сестер-жалібниць до зв'язкових, кур'єрів, агітаторів, диверсантів і шпигунок [39, с. 21]. Сучасник розгрому підрозділу козацького полковника Донця під містом Заславлем польський поет середини XVII ст. М. Кучкаревич зазначив, що, увірвавшись у козацький табір, поляки захопили «козацьку чарівницю Солоху», яку спочатку піддавали тортурам, а потім спалили [14, с. 329]. Автор козацького літопису кінця XVII ст. Самійло Величко, описуючи бій під Заславлем, також наголошує на участі в ньому сестри полковника Донця, яку визначає як учасницю козацького герця, і «чарівниці» та її товаришки [14, с. 329]. Самійло Величко і вже згаданий польський поет М. Кучкаревич сходяться на думці про те, що сестра полковника Донця Солоха з товаришками «амазонствувала» — брала участь у військовому поході, перебувала в бойовому козацькому (читаймо: чоловічому) таборі і «пробувала щастя в козацьких герцях», що личило лише найвідважнішим воїнам [14, с. 329].

В історичній пісні про козака Супруна («Ой не знав козак») [62, с. 587–588], який, потрапивши в ординський полон, передає сестрі листа з проханням про допомогу, розповідається про фронтову повсякденність степової амазонки, яка воювала з нападниками на пограниччі і «гнала бусурманів у полон».

«Ой не знав козак
Ой да не знав Супрун,
Та йде славоньки зажити,
Ой да зібрав військо,
Славне запорізьке,
Ой да пішов орди бити.
Ой що в суботу проти неділеньки
Супрун з ордою стявся,
Ой, а в неділю до сходу сонця
Та в неволеньку попався.
Ой почали превражі бусурманці
Та Супруна в'язати,

Ох і став Супрун превражим
бусурманцям
Та всю правдоньку казати.
— Ой не в'яжіте, превражі
бусурманці,
Та й назад рученьками,
— Ой, ви, хлопці, ви добрі молодці,
Накажіть аж до кошового,
Аж до товариша мого:
Ой нехай же він Супрункове добро
За безцінок збуває,
Ой нехай же мене, козака Супруна,
Із неволі викупає.
Ой то не слава, то не козацькая,
За безцінок ізбувати.
Ох і лучче б тебе, козака Супруна,
Нам та й у вічі не видати!
Ой, що ви, хлопці, преудалі
молодці,
На що нам битися, на що
воюватися,
Будем примиряться.
— Ой подождіте, премилі браття,
Дайте до сестри знати!
— Уже ж писали, вже й переписали,
Мабуть, мої листи до неї не
доходять.
Ой, вже ж мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
Ох і ведіть же мене в чисте поле
А з моїми козаками.
Ой в чистім полі, широкім
роздолі,
Сизий орел пролітає,
Ох і стоїть військо славне
запорізьке,
Ох так, як мак процвітає.
Мабуть, мої листи до неї не
доходять.
Ой, вже ж мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
«Гей, а не вспіла а рідна сестра
Супрунові листи получити,
Як почала своїм добрим конем,
Як огнем, летіти.
— Ой, і здоров, здоров, а ти,

милий брате,
Чом не дав до сестри знати?
Почав битись, воювати,
Не дав сестрі знати.
Ой не вспіла тая сестра
З коника упасти,
Почалабусурманціввполонгнати.
— Ох і зоставайся здоров, милий
брате,
та давай же ти сестри завчасу
вже знати [курсив автора. — О. К.].
— Сестро ж моя дорогая,
Яка ж ти слуга сильная!»
[30, с. 356—358].

Застосування обраної нами для аналізу джерельного матеріалу методології дає змогу скласти уявлення не лише про фронтову повсякденність, але й про найбільш типологізовані сценарії тилової повсякденності жінок ранньомодерної України.

Розпочнемо із записаного О. Стороженком в 1827 році в селі Чумаки на Катеринославщині [66, с. 244] переказу «Про запорожця Ониська і його жінку». У ньому йдеться про запорожця Ониська, який «сидів» зимівником неподалік Дніпра. Якось у місті Миргороді він «побачив молоденьку гарну дівчину й одружився [курсив автора. — О. К.] з нею. Привіз Онисько молоду дівчину у свій зимівник. Там у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і наймитів, і наймичок [курсив автора. — О. К.]. Одягнув Онисько свою жінку, неначе кралю яку» [72, с. 268]. Однак не сиділося запорожцеві з молододу дружиною. Як тільки він чув, що «збираються в коші на татар або на ногайців, то не втерпить — кине жінку і поїде собі в кіш...» [курсив автора. — О. К.] [72, с. 268]. Отже, у пограничних українських землях Речі Посполитої чіткої межі між війною і миром не було [41, с. 70—76], тилова повсякденність жінки будь-якої миті могла перетворитися на фронтову — відбиття підступних нападів ворогів на козацькі зимівники, переслідування нападників, звільнення полоняників, татарський полон і т. ін.

У переказі «Як дівка Христя була кошовим», записаному в 1898 році в м. Нікополі на Катеринославщині Я. Новицьким від Д. Биковського [66, с. 244], розповідається про те, як жінка стала очільником козацького підрозділу [43, с. 22]. «Раз запорожці дістали десь невеличку дівчинку і віддали кошовому.

— На, — кажуть, — тобі, батьку, цього хлопця та годуй. Назвали того «хлопця» Христином, та й ходить він у штанях. От виріс той Христин, а кошовий зостарівся і каже:

— Як помру я, хлопці, виберіть Христина за кошового, він у вас буде розумний і добрий козак. Умер кошовий, а запорожці й вибрали Христина за кошового...» [54, с. 103].

У записаному Г. Надхіним на Катеринославщині в другій половині XIX ст. [66, с. 243] переказі простежується відгомін давньої амазонської традиції, яка, очевидно, стала унормованою практикою життеустрою запорозької козацької громади. Амазонка лише в одному випадку могла зберегти життя новонародженому хлопчикowi, якщо віддавала його чоловікам із сусіднього племені. За словами респондента, «у запорожців був звичай інколи прощати засудженому на смерть злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат віддавала-лась вийти за нього заміж [курсив автора. — О. К.]» [58, с. 54]. Отже, переказ відображає той факт, що на Запорозжі існувало й «місце» звичаєве право, яке в конкретному випадку, імовірно, перегукується з традиціями життеустрою воєнничих амазонок. Цікаво, що подібний за змістом переказ записав наприкінці XIX ст. (на Волині в м. Крупці) місцевий священник О. Думицький [52, с. 90]. У зафіксованому ним переказі мовиться також про те, що «...молодий гарний козак за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і кат підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла молода дівчина і накрила платком його голову, даючи тим самим знак, що вона обирає його собі в чоловіки [курсив автора. — О. К.] і цим звільняє від страти» [49, с. 14].

«Виконавці вироку зупинились в очікуванні, що на це скаже засуджений; але коли він звільнив голову з-під платка, побачив свою наречену-рятивницю, то з гіркою усмішкою і презирством, плюнувши на бік, звернувся до ката і сказав: "Е, рубай краще, а жити з такою паганою не хочу". Вирок було виконано» [52, с. 90].

Документальне підтвердження побутування на українських теренах такого типу звичаєвості віднайшов (серед записів, занесених на початку XVII ст. до книги гродської Луцької) відомий історик-архівист і джерелознавець Орест Левицький [52, с. 91]. В одному із документів книги оповідається про те, що на Волині (в м. Олиці) в 1606 році в магістратському суді розглядали справу слуги литовського підстоля Миколая Глібовича Януша Кобринця, який служив у того Глібовича «службу гайдудькою» і за вбивство товариша «был осаженным на горло», себто засудженим до смертної кари [6, с. 521—522]. Під час розгляду цієї справи «одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб» [курсив автора. — О. К.]. Дівчина привселюдно звернулася до «шляхетних і учтивих людей», які були присутні під час розгляду справи, «бажаючи його (злочинця) «собі впросити в стан свяятий малженський». Януш Кобринець відразу ж погодився на цю пропозицію і в присутності свідків був спочатку обвінчаний із цієї дівчиною, а потім звільнений з-під варті. Відповідний запис про звільнення козака від смертної кари було занесено й до книги гродської Луцької [6, с. 522].

Перелік легенд і переказів, у яких висвітлюються найхарактерніші сценарії воєнної повсякденності жінок, не обмежується наведеними вище прикладами. Джерел з подібними до заявлених сюжетами про військову активність жінок та їх тилову повсякденність, за спостереженнями автора, у фольклорній традиції Степової України збереглося доволі багато, що свідчить про заучування жителями цих місцевостей типізацій щоденних практик, покликаних до життя тяглістю воєнного ста-

ну¹⁸, спричиненого агресивністю ближчих і дальніх сусідів.

Стає очевидним, що в колективній пам'яті пересічних мешканців Північного Приазов'я й колишнього Запорозжя сценарії воєнної активності жінок та їх тилова повсякденність постають як узвичаєні типізовані елементи повсякденного життя войовничої степової спільноти, а не як об'єкти зневаги чи висміювання жіночої ініціативи. І це при тому, що в посткозацький період (після 1775 року) жителям регіону довелося зблизька роздивитись і випробувати на собі той патріархально-деспотичний уклад Російської імперії, який зневажав і безжально виштовхував великоруську жінку за межі суспільного¹⁹. Протягом XVIII–XIX ст. зазначені вище «обставини», законодавчо наблизивши українських жінок до безправного становища великоросіянок, значно змінили уявлення населення Півдня України про розподіл соціостатевих ролей у суспільстві.

На такому тлі, відповідно до існуючих на середину XIX ст. тенденцій часу й місця, вітчизняні історики Аполлон Скальковський [67, с. 60, 74, 151, 210, 211], Пантелеймон Куліш [46, с. 159–160] та Дмитро Яворницький [80, с. 115, 181, 206, 241] сформулювали концепцію, згідно з якою постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалася козацтвом як небажана, а то й меншовартісна.

Козакам-запорожцям, стверджували А. Скальковський, П. Куліш і Д. Яворницький, заборонялося не лише одружуватися, бо козак «за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою» [67, с. 211], але й приводити жінок на Січ, «будь вона навіть матір'ю, сестрою або сторонньою для козака жінкою» [курсив автора. — О. К.] [80, с. 181].

Посилаючись на «регулу» — «неписаний статут Запорозького товариства», А. Скальковський авторитетно стверджував, що всі чини і звання Війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину й посади обіймати не

могли. Право сидіти зимівниками також могло мати тільки товариство зі своїми служителями, чи молодиками, записаними по куренях або ні, але теж неодруженими. Батько ж «міг жити із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло» [67, с. 74]. І це при тому, що А. Скальковський один з перших у вітчизняній історіографії почав аналізувати наповнену численними сценаріями воєнної повсякденності жінок усну народну творчість, використовуючи її як джерело до вивчення історії Півдня України [29, с. 21]. А в науковому просторі України відбувалось активне накопичення фольклорного матеріалу [69, с. 100–109], у якому жіноча складова виступала як узвичаєний елемент життєустрою козацького соціуму. Створені А. Скальковським та П. Кулішем штампи про «безшлюбність» запорозького козацтва та заборону появи жінки в межах військового табору — Січі, надовго стали стали відправним пунктом усякого мислення під час розгляду питань, пов'язаних з історією українського козацького війська [31; 68], воєнним мистецтвом українців відповідного історичного періоду²⁰ та історією українських жінок²¹.

Стає очевидним, що на середину XIX ст. колективна пам'ять українців на рівні офіційної історіографії була підмінена конструктом міфологічної «офіційної» пам'яті, який виштовхнув за межі історичного воєнну повсякденність жінок, які мешкали (у сучасних межах України) в VII ст. до н. е. — XVIII ст. н. е. Нав'язана українському науковому співтовариству «офіційна» пам'ять про минуле, акцентуючи одні сторони історії ранньомодерної України, змусила до «мовчання» інші, невідгдані для імперських інтересів царської Росії. На тлі витіснення за межі щоденних практик українців колективної пам'яті про давні традиції степового життєустрою в стосунки між статями був унесений сильний стумінь ворожості і гніту. Фольклористи, історики, а за ними етнографи й літератори [4; 10; 11; 15; 20; 22; 26; 27; 46; 59; 67; 77; 80] другої половини XIX — першої третини XX ст. пере-

стали «бачити» змальовані в думках, легендах, переказах та історичних піснях «прозоро виписані» сценарії воєнної повсякденності жінок давньої України та героїчні жіночі образи.

На тлі численних публікацій про безправну, безвольну, залежну від волі чоловіка-господаря та імператора-самодержця малоросіянку поодинокі праці вітчизняних істориків і літераторів про войовничий характер українських жінок, їх ініціативу та героїчні вчинки почали сприйматися соціумом, як описи окремих, аномальних [48, с. 11–12] для українського минулого явищ, що скидалися на міфи. Для значної частини затиснутого в лещата ідеології та нормативно-правової бази Російської імперії соціуму нормою²² встигли стати інші, відмінні від національних, поведінкові стереотипи великоруських жінок.

Проте з появою в українському науковому просторі українських наукових шкіл в історичній науці, «народницьких» за своїм спрямуванням та національних традицій історіописання ситуація з історією жіночої повсякденності жінок України почала змінюватись на краще. У 60–80-х роках XIX ст. в українському історичному наративі було започатковано два історико-фемінологічні дискурси, які вибудували парадигму «бачення» жіночої історії, опираючись на суто національні культурні цінності дискурс «воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України» і дискурс «жіночого запорозького». Вони були предсталені науково-творчим доробком М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, О. Левицького [35; 36; 37; 3; 2; 50; 44; 45]. На початку XX ст. до цієї когорти істориків приєдналися М. Грушевський та Н. Мірза-Авакянц [19; 56; 57]. Названа група науковців була переконана, що життєвий простір жінок в межах українсько-татарського пограниччя був тісно пов'язаний з військовими практиками козаків-запорожців та українським козацьким військом, навколо якого реалізувалася значна кількість феміноорієнтованих взаємозв'язків.

У праці «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI — XVII столе-

тиях» М. Костомаров, протиставляючи ліберальним традиціям українців у ставленні до жінки домостроївські порядки Московії, наголосив, що великоруська жінка була «невільницею», тоді як у козаків дружини виступали їхніми помічницями, ходили з ними в походи [12, с. 195] і взагалі «користувалися порівняно більшою свободою» [36, с. 103]. Сенс такого прийому, який стане характерним для більшості історико-фемінологічних праць названих вище істориків, полягав у тому, аби обґрунтувати відмінності між українцями і росіянами, показати розбіжності їхніх історичних першопочатків.

Стає очевидним, що розгляд фольклорного матеріалу, створеного ординарними людьми — мешканцями Степового Подніпров'я і науково-творчого доробку духовної еліти України XIX — першої чверті XX ст. — істориків, фольклористів, етнологів і літераторів під кутом зору присутності в культурному просторі Степової України досвіду участі жінок у війнах, революціях та збройних локальних конфліктах VII ст. до н. е. — XVIII ст. н. е. відкриває цілу недосліджену «планету» під назвою «Історія жіночої повсякденності воєнної епохи» в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Зрозуміло, що запропонована назва певною мірою умовна і є зручним маркуванням, яке дозволяє розмежовувати сутності. Проте запровадження цього терміна дає змогу «бачити» в культурних практиках Степової України «сліди» жінок та виокремлювати досвід їх участі в буденних практиках запорозького козацького соціуму. Без уведення категорії «жіноча повсякденність воєнної епохи» («воєнна повсякденність жінок») жінка «невидима» як жінка в історії запорозького козацтва та українського козацького війська, про що добре відомо з майже індеферентної до історії жінок ранньомодерної України радянської історіографії [38, с. 29–38]. Досвід участі жінок України у війнах, революціях та збройних локальних конфліктах стає «видимим» лише у форматі історії жіночої повсякденності воєнної епохи.

¹ Амазонки (Amazons, Amazon women warriors (англ.)) – у грецькій міфології жінки-войовниці, які жили окремих племях. За легендою, племя амазонок проживало в Скіфії, на території сучасної України, біля дальніх берегів Чорного моря і Кавказьких гір. Їхньою столицею було місто Фемісіра. З дитинства амазонок навчали володіти списом, мечем, метати дротики і бути вправними вершницями. Проблема відтворення свого племені вони начебто вирішували так: раз на рік амазонки зустрічалися з чоловіками із сусіднього племені, а потім усіх народжених хлопчиків віддавали цим чоловікам, а дівчаток залишали собі. Геракл виступив проти войовничих амазонок, аби відібрати чарівний пояс їхньої цариці Іполити, нібито подарований їй самим богом війни Аресом (див. дев'ятий подвиг Геракла). У Троянській війні амазонки виступали на боці троянців. Історичною основою міфу про амазонок є протиборство з войовничими племенами (див.: Словник античної міфології / уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ. стаття А. О. Білецького; відп. ред. А. О. Білецький : 2-е вид. – К., 1989. – С. 29; *Мирошина Т. В.* Амазонки у сарматов і проблема матриархата / Т. В. Мирошина // Проблемы скифо-сарматской археологии. – М., 1990. – С. 159–176; *Мирошина Т. В.* Амазонки и савроматы // Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи / Т. В. Мирошина. – М., 1995. – С. 4–10; *Плетнева С. А.* «Амазонки» как социально-политическое явление / С. А. Плетнева // Культура славян и Русь. – М., 1998. – С. 529–537; *Скрипник Т.* Амазонки в античной традиции / Т. Скрипник // Известия Ростовского областного краеведения. – Ростов-на-Дону, 1988. – Вып. 5. – С. 29–39; *Таркова Р. А.* Амазонки: по следам легенды: Ист.-культурол. исслед. / Р. А. Таркова. – Астрахань, 1999; *Alpern Stanley B.* Amazons of Black Sparta: the women warriors of Dahomey / Alpern Stanley B. – London : Hurst, 1998; *Davis-Kimball J.* Warrior Women in the Eurasian Steppes / J. Davis-Kimball // Archaeology. – 1997. – Vol. 50. – N 1; *Sobol Donald J.* The Amazons of Greek mythology / Sobol Donald J. – South Brunswick : A. S. Barnes, 1972; *Tyrrell William Blake.* Amazons, a study in Athenian mythmaking / Tyrrell William Blake. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1984).

² Жінка-войовниця (*жінка-воїн, войовниця*) – архетипічний образ войовничої жінки, яка має сильний характер і займається типом «чоловічою» справою, як правило, війною (бере безпосередню участь у знищенні супротивника) політичною або ремеслом. Антиподом жінки-войовниці є інший штамп – безпомічна діва в біді і сльозах. Див.: *Кривошиий О. П.* Специфіка та межі при-

сутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Военно-историчний аспект / О. Кривошиий // Мандрівець. – 2011. – №5. – С. 25.

³ Термін «Історія жіночої повсякденності воєнної епохи» («Історія воєнної повсякденності жінок») використовується нами для характеристики напряму історичного знання, об'єктом дослідження якого виступає буденне життя, усі життєві реалії жінок в умовах воєнного стану, воєн, революцій та збройних локальних конфліктів. До воєнної повсякденності автор зараховує *фронткову повсякденність* – самі війни, революції та збройні локальні конфлікти і *тилову повсякденність* – реалії, що їх супроводжували. Чим довше тривала війна, тим виразніших форм набували життєустрій та морально-психологічні установки традиційних і тимчасових соціальних когорт та жіночих особистостей. Див.: *Кривошиий О. П.* Гендерні виклики фронткової повсякденності козацького Запорозжя (1946–1991 рр.) / О. П. Кривошиий // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140–141.

⁴ Під *традицією* слід розуміти «соціально-прийняті типологізовані умовності», які несуть на собі риси колективно розділеного досвіду. Детальніше про це див.: *Пушкарева Н. Л.* Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5 (сентябрь – октябрь). – С. 3–15; *Пушкарева Н. Л.* «Живя и тружась в подивление околным людям» (женский труд и женские занятия в российской повседневности X–XVII вв. / Н. Л. Пушкарева // Женщина в российском обществе. – 1996. – № 2. – С. 18–27.

⁵ *Амазонство* (від амазонки) автор розглядає як наслідування традицій (звичаїв, обрядів, норм поведінки, поглядів і уподобань) жінок-войовниць. Традиції «амазонства» утворилися в ході історичного розвитку суспільства й передаються (успадковуються) від покоління до покоління. Завдяки наслідуванню цих традицій (традиція від лат. – «передача, розповідь») здійснюються культурні зв'язки між етносами і поколіннями людей. (Про «традиції» див.: *Зотов В. М., Клімачова А. В., Таран В. О.* Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів: навч. посіб. / В. М. Зотов, А. В. Клімачова, В. О. Таран. – К., 2010. – С. 226; *Бобахо В. А., Левикова С. И.* Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов / В. А. Бобахо, С. И. Левикова. – М., 2000. – С. 382.

⁶ Підтвердженням цієї тези може бути той факт, що серед кількох сотень опублікованих матеріалів шести Всеукраїнських військово-

історичних конференцій, які відбулися в Україні у 2009–2011 роках, було лише дві роботи, присвячені «амазонству» – військовому активізму українських жінок ранньомодерної доби і жодної військовою традиціям амазонок (див.: Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук. полковника В. В. Карпова – К., 2011. – 676 с.).

Не менш «переконаливо» в цьому контексті виглядає й монографія модерного київського історика Тетяни Орлової «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.)» (див.: *Орлова Т. В.* Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.) / Т. В. Орлова. – К. : Логос, 2009. – 584 с.). Один розділ своєї роботи Т. Орлова присвятила розгляду теми «Жінка і війна».

Зосередившись на участі українських жінок у війнах XX ст., дослідниця стверджує, що українські жінки виступали лише «як пасивні жертви» та «воєнна здобич» (див.: *Орлова Т. В.* «Жінка в історії України...» – С. 368). І це при тому, що низка вітчизняних істориків, таких як І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Н. Мірза-Авакянц, Ю. Липа, О. Апанович, Л. Смоляр та ін., не раз наголошували на присутності в українській культурі героїчного образу жінки-войовниці (див.: *Крип'якевич І.* Жінка в історії України / І. Крип'якевич // Мета. – Л., 1908. – Ч. 7, Ч. 8, Ч. 9–10; *Мірза-Авакянц Н.* Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 94 с.; *Полонська-Василенко Н.* Українські жінки литовсько-польської доби / Н. Полонська-Василенко // Визначні жінки України. – Вінніпег ; Мюнхен, 1969. – С. 77–105; *Липа Ю.* Жінка в козацьку добу / Ю. Липа // Жінка. – 1938. – Ч. 7–8; *Смоляр Л.* Олена (Мар'яна) Зависна – героїчний епізод чи типовий образ жінки-героїні в українській історії / Л. Смоляр // Наше життя. – 2000. – Ч. 2. – С. 1–4), а в колективній пам'яті українців (її національний контент) до наших днів збереглося чимало сюжетів про військово-активність пересічних українських жінок та героїчних жіночих образів. Тетяна Орлова у своїй публікації жодним словом не згадала ні про жінок-войовниць, які проживали на українських землях в VII ст. до н. е. – XVIII ст. н. е, ні про досвід їх участі у війнах, революціях та збройних локальних конфліктах, ні про причини маргіналізації амазонського дискурсу в українській історіографії першої третини XX ст.

⁷ У середині XIX ст. українська й російська історії розглядалися як течії єдиного потоку, а українські вчені вважали російську історію та культуру своєю (див.: *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України / З. Когут. – К. : Критика. – 2004. – С. 188). Від-

повідно до цієї схеми розглядалось і становище жінки в українському соціумі. Інтерес до нього зводився до козацького аскетизму та виголошеної П. Кулішем тези: «Не ступай, бабо, ногою у січовий Кіш, лучче в домовину». Ця теза, очевидно, відповідала уявленням тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жінки в культурному просторі України.

⁸ Під *воєнною повсякденністю* автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (у цьому контексті – жінок), у яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відігравав «військовий фактор». До воєнної повсякденності автор зараховує *фронткову повсякденність* – самі війни, революції та збройні локальні конфлікти, а також *тилову повсякденність* – реалії, що їх супроводжували – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і т. ін. (див.: *Кривошиий О. П.* Фронткова повсякденність жінок козацького Запорозжя у візії О. М. Апанович / О. П. Кривошиий // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 31. – С. 37; *Кривошиий О. П.* Образ воєнної повсякденності шляхетних жінок ранньомодерної України на сторінках Літопису Григорія Грабянки / О. П. Кривошиий // Григорій Сковорода і Паїсій Величковський: постаті на тлі епохи: Збірник наукових праць за результатами Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 29 листопада 2012 р.) [до 290-річчя з дня народження] / редкол. : Т. В. Оніпко, І. М. Петренко, В. С. Саррапин. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – С. 170.

⁹ У 1838 році «Спогади» (в уривках) опублікував О. Скальковський на сторінках «Журнала Міністерства народного образования» (див.: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа // Журнал Министерства народного образования. – 1838. – Кн. V; 1839. – Кн. II).

¹⁰ Більшість людей, як правило, пізнає минуле не за допомогою наукових творів, а через спогади, які живуть і передаються з покоління в покоління завдяки колективній пам'яті.

¹¹ Концептуальні засади історії повсякденності як самостійного напряму дослідження історичного минулого в кінці 60-х років XX ст. сформулював німецький філософ Е. Гуссерль (1859–1938). Він перший у світовій гуманітаристиці звернув увагу на значимість культурологічного осмислення не тільки певних високих теоретичних абстракцій, але й «сфери людської буденності», повсякденності, яку філософ назвав

«життєвим світом» (див.: *Какабадзе З. М.* Проблема «экзистенциального кризиса» и «трансцендентальной феноменологии» Э. Гуссерля / З. М. Какабадзе. – Тбилиси, 1966. – С. 66; *Пушкарева Н. Л.* Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5 (сентябрь – октябрь). – С. 3).

¹² Науковий шлях усна історія почала в 1940-х роках з легкої руки американського історика й публіциста Алана Невіса (див.: *Берг М. П.* Устная история в Соединенных Штатах / М. П. Берг // Новая и новейшая история. – Наука. – М., 1976. – № 6. – С. 213–216; *Кісь О.* Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 7–21).

¹³ Концептуальні засади гендерних студій сформулювала Джоан Скотт (*Скотт Д.* Гендер: полезная категория исторического анализа / Джоан Скотт // Гендерные исследования. – Х., 2000. – № 5. – С. 142–171); докладніше про гендерний підхід в історичних дослідженнях див.: *Пушкарева Н.* Гендерная теория и историческое знание / Н. Пушкарева. – С.Пб.: Алетейя, 2007.

¹⁴ Концептуальні засади студій з військово-історичної антропології сформулювала російська дослідниця О. Сенявська (*Сенявская Е. С.* Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки / Е. С. Сенявская // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. – М., 2002); детальніше про гендерний підхід у військово-історичних дослідженнях див.: *Сенявская Е. С.* Женщина на войне глазами мужчин / Е. С. Сенявская // Русская история: проблемы менталитета. Тезисы докладов научной конференции. – М., 1994. – С. 149–151.

¹⁵ У цьому контексті варто взяти до уваги той факт, що віддалений у просторі й часі респондент відображає у своєму сприйнятті існуючі в просторі й часі типологізовані повсякденні практики людей та реалії довкілля (див.: *Кривоший О.* Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 25).

¹⁶ У такому контексті цілком слушною є думка сучасного дослідника І. Стороженка про те, що панівним психологічним чинником Великого Кордону була смертельна небезпека. У зв'язку із цим, за словами І. Стороженка, не існувало чіткої межі між війною і миром (див.: *Стороженко І.* Великий кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2006. – № 1 (367). – С. 34). Від себе додамо, що саме військовий фактор став причиною формування на цій території відмінного від існуючих типу життєустрою, а смер-

тельна небезпека, про яку говорить І. Стороженко, спричинила формування на цій території значної кількості стратегій виживання пересічних людей (див.: *Лисенко О.* Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 16–17).

¹⁷ Під *архетипом* (від давньогрецьк. *ἀρχή* – архе – «початок, походження» і *τύπος* – слід, первинна форма, прообраз, зразок) треба розуміти первинний елемент колективного підсвідомого, який тривалий історичний час відображає образ минулого. У психоаналітичній концепції К.-Г. Юнга поняття «архетип» співвідноситься насамперед з неусвідомленою діяльністю людини (див.: *Філософський енциклопедичний словник / НАН України.* Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди / ред. кол.: В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін. – К.: Абрис, 2002. – С. 39).

¹⁸ Чим довше триває війна, тим виразніших форм набувають морально-психологічні установки традиційних і тимчасових соціальних когорт (див.: *Лисенко О.* Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. – С. 16).

¹⁹ Визначальною рисою становища московської (великоруської) жінки в сім'ї і суспільстві, була утверджена «Домостроєм» (збірник законів, які нормували повсякденне життя людей в Московському царстві) безправність жінки та її рабська залежність від чоловіка-господаря (див.: *Домострой.* Сильвестровского извода. 2-е исправленное и дополненное издание И. Глазунова. – С.Пб., 1902. – 144 с.). Вивчивши значну кількість писемних джерел, включаючи «Домострой», російський історик кінця XIX ст. В. Іконников дійшов висновку, що зміни в правовому статусі жінки в бік обмеження й надалі повного ігнорування почали проявлятися в Московському царстві ще за правління Івана IV (див.: *Иконников В.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк / В. Иконников. – К., 1874. – С. 35).

²⁰ У 2004 році світ побачила монографія українського історика Ю. Фігурного «Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військово-мистецтво в українознавчому вимірі» / Ю. Фігурний. – К., 2004. – 286 с. Один розділ цієї роботи автор присвятив розгляду питань, пов'язаних із стосунками між чоловіком-воїном та жінкою-дружиною в культурі українського козацтва. На основі висновків, зроблених П. Кулішем, А. Скальковським та Д. Яворницьким, автор повторив традиційні для історіо-

графії середини XIX ст. узагальнення на кшталт: «Традиція заборони введення жінки на Січ ретельно оберігалася серед запорожців» (с. 114), або «неодружене життя запорожців зумовлювалося самим складом їхнього особливого військового устрою» (с. 115).

²¹ На сторінках згаданої вище монографії Т. Орлової «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.)» авторка наголошує на тому, що українські історики В. Андрущенко, А. Кравченко, О. Кривоший, Ю. Мицик, С. Плохий, І. Стороженко, Т. Солдатенко, досліджуючи тему «Козацтво і жіноцтво» «спираються на фундаментальну працю Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків». І це при тому, що харківський дослідник С. Жерьобкін ще в 1998 році успішно окреслив межі «“політичній ідентифікації” в епоху козацтва» (див.: *Жеребкин С.* Гендерные «политики идентификации» в эпоху козачества / С. Жеребкин // Гендерные исследования. – Х., 1998. – № 1. – С. 228–252), а запорізький історик Олександр Кривоший від 1993 року «лупає» історіографічні міфи про «безшлюбність» запорозького козацтва, зневажливе ставлення козаків до сімейних обов'язків, відсутність жінок в межах Запорозьких Вольностей та одностатеві сексуальні стосунки козаків (див.: *Кривоший О. П.* Звичай безшлюбності у запорожців / О. П. Кривоший // Тези до науково-практичної конференції «Традиційні соціальні цінності запорозького козацтва і сучасна молодь»: Інформ. листок. – Запоріжжя, 1996. – 0,1 друк. арк.; *Кривоший О. П.* Д. І. Яворницький про українське жіноцтво / О. Кривоший // Тези доповідей на міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду «Регіональне і загальне в історії». – Д., 1995. – С. 114–115; *Кривоший О. П.* Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво / О. П. Кривоший // Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запоріж. регіону. – 1997. – Вип. 5. – С. 18–24; *Кривоший О. П.* Жінка і козацьке право / О. П. Кривоший // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / Запоріжжя, 2–4 жовт. 1997 р. – Секція III, IV, V. – Запоріжжя, 1997. – С. 35–40. І це не один привід піддати сумніву об'єктивність суджень історика, засумніватися у всебічності його досліджень, які мали б показати стан справ у вітчизняній історіографії, не відмітаючи «незручних» свідчень і «неприємних» висновків.

Ще «переконаливошою» в цьому контексті є публікація Т. Орлової «Участь жіноцтва в українських національно-визвольних змаганнях: іс-

торіографічний нарис» (див. *Орлова Т. В.* Участь жіноцтва в українських національно-визвольних змаганнях: історіографічний нарис // Сторінки історії. – 2009. – Вип. 28. – С. 111–120). Дослідниця стверджує, що українські історики, «якщо й згадують про жіноцтво о тій порі [ідеться про період козацько-селянських воєн 1648–1654 рр. – О. К.], то підкреслюють роль Берегині, яка сама поралася по господарству й давала раду дітям; *таким чином* [курсив автора. – О. К.] готуючи нових борців, вихованих у національних традиціях (с. 112 зазначеної вище статті.) І це при тому, що ряд вітчизняних істориків, яких дослідниця залишила на маргінесі свого дослідження, – І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Н. Мірза-Авакянц, Ю. Липа, О. Апанович, Л. Смоляр та інші не раз наголошували на присутності в українській культурі XVI – першої половини XVII ст. героїчного образу жінки-войовниці (див.: *Крип'якевич І.* Жінка в історії України / І. Крип'якевич // Мета. – Л., 1908. – Ч. 7, Ч. 8, Ч. 9–10; *Мірза-Авакянц Н.* Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 94 с.; *Полонська-Василенко Н.* Українські жінки литовсько-польської доби / Н. Полонська-Василенко // Визначні жінки України. – Вінніпег; Мюнхен, 1969. – С. 77–105; *Липа Ю.* Жінка в козацьку добу / Ю. Липа // Жінка. – 1938. – Ч. 7–8; *Смоляр Л.* Олена (Мар'яна) Зависна – героїчний епізод чи типовий образ жінки-героїні в українській історії / Л. Смоляр // Наше життя. (Нью-Йорк). – 2000. – Ч. 2. – С. 1–4), а в колективній пам'яті українців (її національний контент) до наших днів збереглося чимало сюжетів про воєнну активність пересічних українських жінок та ряд героїчних жіночих образів.

Складається враження, що головна ідея, яку проводить у своїх студіях Т. Орлова, досліджуючи тему «жінка і війна», полягає в «гнінзації» загальновідомих фактів вітчизняної історіографії XX – початку XXI ст., бо вони не вкладаються в наперед постульовану концепцію авторки. На маргінесі історіографічних досліджень авторки опинилися ідеї і наративи авторів, чий творчі добробки в цьому сегменті історичної фемінології заслужують на глибокий історіографічний аналіз та популяризацію серед молодого покоління дослідників історії України.

²² У цьому контексті слід узяти до уваги той факт, що в будь-якому суспільстві існують правила, формально ніде не закріплені і ніким не записані. Це норми моралі, звичаїв і традицій. Вони пов'язані з пануючими в соціумі уявленнями про добро і зло, складаються в результаті їх багаторазового повторення, виконуються за звичкою, яка стає природною життєвою потре-

бою людини. Поведінкові стереотипи особистості, зі слів російського історика Наталі Лебіної, значною мірою формуються під впливом побуту (див.: *Лебіна Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы* / Н. Б. Лебіна. – С.Пб. : Журнал «Нева» –

1. *Азбелев С. Н.* Отношения предания, легенды, сказки к действительности (с т. з. разграничения жанров) / С. Н. Азбелев // *Славянский фольклор и историческая действительность*. – М. : Наука, 1965. – 260 с.

2. Антоній І (Й. Ролле) *Украинские женщины / Антоній І* // *Киевская старина* (далі – КС). – 1883. – Іюнь.

3. *Антонович В. (В. А.)*. Рец. на кн.: «D-g. Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883» // *КС*. – 1882. – № 4. – С. 122–124.

4. *Антонович В., Драгоманов М.* Исторические песни малорусского народа с объяснениями : в 2 т. / В. Антонович, М. Драгоманов. – К., 1874–1875.

5. *Апанович О. М.* Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. / О. М. Апанович // *Український історичний журнал*. – 1968. – № 5. – С. 75–85.

6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (АЮЗР). – К. : Тип Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – Т. III. – Ч. 8.: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – 708 с.

7. *Баженова С. Е.* На шляху реалізму. Історія України в творчості представників «української школи» в польській літературі 40–90-х років XIX століття / С. Е. Баженова. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 260 с.

8. *Бережков М.* Нежинские предания, относящиеся к 1709 Полтавскому году. (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского ученого общества при институте князя Безбородько. 14 сент. 1909 г.). – Ніжин, 1909. – С. 1–15.

9. *Борковський Г. М.* Маруся Чурай: драма в 6 діях / Г. М. Борковський // *Збірник драматичних творів*. – Л. : вид. НТШ, 1888. – Вид. 2. – С. 1–116.

10. *Боровиковский А.* Женская доля по малороссийским песням / А. Боровиковский // *Чтения в обществе истории и древностей российских*. – 1867. – № 4. – С. 96–128.

Издательско-торговый дом «Летний сад», 1999. – С. 11–16. Від себе додамо, що в постперейславській Україні XVIII – початку XX ст. поведінкові стереотипи елітної особистості значною мірою формувалися під впливом ідеологічних та соціо-гуманітарних конструкцій Російської імперії.

11. *Боровиковский А.* Женская доля по малорусским песням: Очерк из малороссийской поэзии / А. Боровиковский. – С.Пб. : Тип. А. С. Суворина, 1879. – 64 с.

12. *Буряк Л. І.* Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Л. І. Буряк // *Український історичний журнал*. – 2009. – № 1. – С. 190–211.

13. В. Каллаш (В. К-ш) *Малорусская паленица* / В. Каллаш // *КС*. – 1887. – Вересень. – С. 196–197.

14. *Величко С.* Літопис / С. Величко / пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 642 с.

15. *Ганкевич М.* Про жіночу неволю в історичнім розвою / М. Ганкевич. – Л., 1891. – 49 с.

16. Гелланик. Атгида // *Вестник древней истории* (далі – ВДИ). – 1952. – № 2.

17. Геродот із Галікарнасу. Скіфія: Найдавніший опис України з V ст. перед Хрестом / підгот. тексту М. Ф. Слабошпицького / передм. Ю. М. Хорунжого. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – 72 с.

18. *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – Ленинград : Госполитиздат, 1953. – 568 с.

19. *Грушевський М. С.* Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. С. Грушевський. – Д. : Січ, 1993. – 55 с.

20. *Денисюк І.* Амазонки на Поліссі / І. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 28 с.

21. *Дзякович П. К.* Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении / П. К. Дзякович. – Мелитополь, 1900. – 45 с.

22. *Драгоманов М.* Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К., 1876. – 69 с.

23. *Драгоманов М.* Фатальна вдова (карно-психологічна тема в українській народній пісні) / М. Драгоманов // *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство*. – Л., 1906. – Т. II. – С. 182–196.

24. *Дюби Ж.* Европа в средние века [пер. с. фр. В. Колесникова] / Жорж Дюби. – Смоленск : Полиграмма, 1994. – 396 с.

25. *Дюпон-Мельниченко Ж. Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих начальних закладів / Ж. Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. – Л. : Класик, 2001. – 170 с.

26. *Житецкий П.* Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – К., 1893. – 247 с.

27. *Житецкий П.* Про українські народні думи / П. Житецький. – К., 1919. – 118 с.

28. *Іванникова Л.* Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Л. Іванникова. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2008. – 292 с.

29. *Іванникова Л.* Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог / Людмила Іваннікова / за ред. С. В. Мишанича. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2010. – 388 с.

30. Історичні пісні / АН України, Інститут мистецтвознавства фольклору та етнографії / упоряд. : І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко; нотн. мат. А. І. Гуменюк; за ред. М. Т. Рильського і К. Г. Гуслистого. – К. : Видавництво академії наук Української РСР, 1961. – 1066 с.

31. Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. / редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.

32. *Каляндрук Т.* Таємниці бойових мистецтв України / Т. Каляндрук. – Л. : ЛА «Піраміда», 2007. – 304 с. : іл.

33. *Киридон А.* «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів / А. Киридон // *КС*. – 2011. – № 2. – С. 160–170.

34. *Костомаров М. І.* Ганна-козачка / М. І. Костомаров. – Х., 1929. – 24 с.

35. *Костомаров Н. І.* Мазепа / Н. І. Костомаров. – М. : Издательство «Республика», 1992.

36. *Костомаров Н. І.* Очерк о домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / Н. І. Костомаров. – С.Пб., 1860. – 303 с.

37. *Костомаров Н. І.* Черниговка: быль второй половины XVII века / Н. І. Костомаров // *Твори* : у 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 582–739.

38. *Кривоший О.* Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запоріжжя у науковому доробку українських істориків (1946–1991 рр.) / О. П. Кривоший // *Українознавчий альманах*. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140–146.

39. *Кривоший О.* Жінка в культурному просторі Запоріжжя. Межі присутності / О. Кривоший // *Історія в школі*. – 2011. – № 9. – С. 15–23.

40. *Кривоший О. П.* Жінка-войовниця в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. Дві сторони одного образу / О. П. Кривоший // *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії* / відп. ред.: В. І. Горелов, Ж. З. Денисюк, І. В. Мороз. *Збірник наукових праць*. – К., 2011. – С. 128–136.

41. *Кривоший О. П.* Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву // *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Збірник наукових*

праць / за заг. ред. канд. іст. наук. полковника В. В. Карпова. – К., 2011. – С. 70–78.

42. *Кривоший О.* Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запоріжжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // *Мандрівець*. – 2011. – № 5. – С. 20–28.

43. *Кривоший О.* Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво / О. Кривоший // *Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запоріж. регіону*. – 1997. – Вип. 5. – С. 18–24.

44. *Кривоший О. П.* «Сильна жінка» зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. П. Кривоший // *КС*. – 2012. – № 1 (403). – С. 16–34.

45. *Кривоший О. П.* Фронтowa повсякденність жінок козацького Запоріжжя у візії О. М. Апанович / О. П. Кривоший // *Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини*. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 31. – С. 29–38.

46. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси / П. Кулиш. – С.Пб., 1857. – Т. 1. – С. 159–222.

47. *Латышев В. В.* Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев // *ВДИ*. – 1947. – 873 с.

48. *Лебіна Н. Б.* Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Б. Лебіна – С.Пб. : Журнал «Нева» – Издательско-торговый дом «Летний сад», 1999. – 320 с. : ил.

49. *Левицкий О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII ст. / О. Левицкий // *КС*. – 1900. – № 2. – С. 65–68.

50. *Левицкий О.* Покинутая жена: Эпизод из эпохи войны Богдана Хмельницкого / О. Левицкий // *КС*. – 1898. – Т. 61. – № 5. – С. 37–39.

51. *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси XVI–XVII вв. / О. Левицкий. – К., 1909. – Ч. VIII. – Т. III. – С. 1–120.

52. *Левицкий О.* Обычай помилования преступника избранного девушкой в мужья / О. Р. Левицкий // *КС*. – 1905. – № 1. – С. 89–97.

53. *Любамирски Л.* «Воинственная женщина» в культуре польско-литовского содружества / Л. Любамирски // *Женщины на краю Европы* / под ред. Е. Гаповой. – Минск : ЕГУ, 2003. – 436 с.

54. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874–1894 годах // *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. – Х., 1894. – Т. 6. – Вип. II.

55. Михайлов Б. Д. Мелітополь: природа, археологія, історія / Б. Д. Михайлов. – Запоріжжя : Дике поле, 2002. – 280 с. : іл.
56. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI–XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 94 с.
57. Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – 3–22.
58. Надхін Г. П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. – М., 1877.
59. Недільський С. Женска доля після малоруських пісень / С. Недільський // Зоря. – 1882. – Ч. 1–3; Ч. 6, 7; Ч. 10, 11.
60. Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.) / Т. В. Орлова – К. : Логос, 2009. – 584 с.
61. Плохій С. М., Ковальов А. М. Коцацька фортеця / С. М. Плохій, А. М. Ковальов // Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохій С. М. та ін. «Тії слави козацької повік не забудем...»: Історично-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 років. – Д. : Промінь, 1989. – 118 с. : іл.
62. Пономарев И. Запорожская песня / И. Пономарев // КС. – 1887. – Т. XVIII. – С. 587–588.
63. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. – М. : Наука, 1957.
64. Пушкаръов Л. М. Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі / Л. М. Пушкаръов // Український історичний журнал. – 1969. – № 10. – С. 56–65.
65. Родаченко І. У славнозвісній Буші / І. Родаченко // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 1. – С. 23–30.
66. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці / упоряд., авт. прим. В. А. Чабаненко. – К. : Дніпро, 1990. – 262 с.
67. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський. – Д. : Січ, 1994. – 678 с.
68. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
69. Снігір'ова Л. Українські історичні пісні – в працях науковців / Л. Снігір'ова // КС. – 2008. – № 2. – С. 98–111.
70. Старицький М. Богдан Хмельницький: Трилогія / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1991. – Кн. 2: Буря. – 576 с.; Кн. 3: Біля пристані. – К. : Дніпро, 1991. – 608 с.
71. Старицький М. Маруся Богуславка: історична драма / М. Старицький // КС. – 1899. – № 11. – С. 185–227; № 12. – С. 323–380.
72. Стороженко О. Твори : у 2 т. – К. : Держкомвидав, 1957. – Т. 1. – 438 с.
73. Тойби А. Дж. Постигание истории. Сборник [пер. с англ. Е. Д. Жаркова] / А. Дж. Тойби. – М. : Прогресс, 1996. – 368 с.
74. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К. : Абрис, 1999. – 200 с. : 48 ил.
75. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Д., 1991. – 63 с.
76. Фиалко Е. Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи / Е. Е. Фиалко. – К. : ИА НАНУ, 1994. – 53 с.
77. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних / І. Франко. – Л. : Друк. НТШ, 1883. – 50 с.
78. Хрестоматія з історії Української РСР / упоряд. : О. А. Бевзо та ін.; за ред. І. О. Гуржія. – К. : Радянська школа, 1959. – Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – 746 с.
79. Шиян Роман І. «Історії» Південної України / Роман І. Шиян // «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / упоряд. : І. І. Лиман, В. М. Константинова. – Бердянськ ; К. ; Едмонтон : РА «Тандем-У», 2007. – 300 с.
80. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Л. : Світ, 1990 – Т. 1. – 319 с. : іл.
81. Antoni J. [Й. Й. Ролле] Женщины при Чигиринском дворе / Й. Й. Ролле // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107–126; № 2. – С. 282–304; № 3 – С. 512–529.
82. Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. – 224 s.
83. Antoni J. Sylwetki i szkice historyczne i literackie. – Ser. 9. – Krakow, 1893. – 385 s.
84. Don Yoder Discovering American Folklife: Studies in Ethnic, Religious, and Regional Culture / foreword by Henry Glassie, Ann Arbor / Don Yoder. – London : UMI Research Press, 1990.
85. Lorence-Kot Bogna. Child-Rearing and Reform: A Study of the Nobility in Eighteenth-Century Poland / Lorence-Kot Bogna. – Westport ; Connecticut : Greenwood Press, 1985.